

הלכה, ממשות ואסתטיקה

מבט מקוצר על סוגיית ריח של איסור
שנתערב עם היתר

שחר שטיינר

מבוא

הנה גלוי וידוע לפני כל יודעי דת ודין, שעיקר הוראה שדיברו בו רז"ל, אינו אלא באיסורי מאכלות, שנקרא סתם 'איסור והיתר', ובו החמירו רז"ל יותר ממה שהחמירו בכל שאר איסורים אפילו הם חמורים יותר. עד שמצינו בחכמי כל הדורות שהיו לפנינו, שהיו חוששים מאד לכל דבר המוקצה מחמת איסורי מאכלות, והוסיפו תמיד טהרה ופרישה לאסור איסור על נפשם.¹

האוכל הוא אחד מאבני היסוד לקיומנו. אך מלבד זאת, הוא משקף תרבות, מנהג וצרכים שונים ומגוונים. מה אוכלים, איך אוכלים ומתי אוכלים, יקבלו תשובות שונות בהתאם לנשאלים השונים. הלכות כשרות התעצבו בתוך המרחבים השונים בהתאם למסורות הלכתיות, תרבות אכילה ודרכי חיים שניצבו לפני הדנים בנושא. כבר בימי התנאים אנו מוצאים מסורות הלכתיות מגוונות הנוגעות למאכלות אסורים ותערובות,² ופערים בין המסורות ילוו אותנו עד ימינו אנו.³

במאמר זה נתמקד בסוגיה אחת – ריח של איסור שנתערב עם היתר – המציפה שאלות ועקרונות הרלוונטיים לסוגיות נוספות רבות בהלכות תערובות ובשר בחלב. הריח, שהוא דבר חמקמק באופיו, נמצא על הקצה של הממשות הפיזית של האוכל והטעם, לכן העיסוק בו, בדומה לסוגיות

¹ הקדמה ל'ויכוח מים חיים', אות א.

² לדוגמה – האיסור לאכול חלב ועוף: "במקומו של רבי יוסי הגלילי היו אוכלין בשר עוף בחלב" (תלמוד בבלי חולין, קטז ע"א).

³ לדוגמה – זמן ההמתנה בין אכילת בשר לאכילת חלב.

קצה אחרות, מאפשר בחינה של הנחות היסוד ושל המנגנונים ההלכתיים השונים הנמצאים בסוגיות ערבוב בשר וחלב. ננסה להתחקות החל מחז"ל ועד פוסקי זמננו בתהליכים הלכתיים המתרחשים אצל הפוסקים השונים, ואולי אף לעמוד על משמעותם של תהליכים אלו. אדגיש, כי לא מדובר במאמר המנסה לפסוק הלכה למעשה, אלא רק לתאר, מעט מלמעלה, היבטים מרכזיים בשיקולי פסיקת ההלכה בנושא זה ובכלל.⁴

יסודות הלכתיים לדיון

נתחיל במעט רקע הלכתי לסוגיה. את איסור "לא תבשל גדי בחלב אימו"⁵ המפורסם, מרחיבים חז"ל⁶ לאיסור לערבב בין בשר וחלב בכלל, בשלושה מקרים שונים: אכילה, בישול והנאה.⁷ איסורים אלו נלמדים בדרשות על הפסוקים ונותנים לאיסורים גוון חמור יותר. מלבד הרחבה זו, חז"ל אף יוצרים גדרות וסייגים שונים על מנת להימנע ככל הניתן מערבוב זה. גדרים אלו נראים לעיתים רחוקים מאוד מהאיסור עצמו, ואף נחזור לדון בהם בהמשך. באופן מתבקש, יש לשאול על עיקרון זה שאלה בסיסית ביותר: מה נחשב לערבוב בין שני המרכיבים, בין בשר וחלב? על מנת לבחון שאלה זו, צריך קודם לעמוד על מרכיבי האוכל עצמו – מה מגדיר את האוכל שלנו? מה מגדיר ערבוב? הן על שאלות אלו, והן על ההרחקות ושאר הגדרים ההלכתיים נעמוד בהמשך המאמר.

⁴ מאמר זה והרעיונות המוצעים בו מהווים עיבוד והפנמה של שיעוריו של הרב אורי ליפשיץ בכולל ההלכה השנה. כמוכן שהמאמר על דעתי בלבד.

⁵ האיסור מופיע בשלושה מקומות שונים: שמות כ"ג, י"ט; שם, ל"ד, כ"ו; דברים י"ד, כ"א - בהקשרים מעט שונים זה מזה, ואכמ"ל.

⁶ לא ברור בדיוק באיזה שלב הורחב דין זה לאכילת בשר וחלב בכלל. ראו לוריא, בן ציון, 'לא תבשל גדי בחלב אמו', בתוך: בית מקרא: כתב-עת לחקר המקרא ועולמו, כרך ל"ח, עמ' 74-75.

פילון לדוגמה מתייחס רק לאכילת וולד בחלב אימו וכך הוא מפרש הלכה זו (לדוגמה – על המידות הטובות', 143-144, הוצאת מוסד ביאליק והאקדמיה הישראלית הלאומית למדעים).

⁷ תלמוד בבלי חולין, קטו ע"ב.

עיקרון הלכתי נוסף החשוב ביותר לעניינו הוא הקביעה ההלכתית כי 'טעם כעיקר'. הגמרא⁸ דנה בשאלה מה מגדיר מאכל – ממשותו או טעמו – ומתוך כך מתלבטת בשאלה מה נחשב ערבוב בין שני מאכלים: האם חתיכות המאכל עצמו, או שמא מספיק ערבוב בין הטעמים? באופן עקרוני נראה כי חלק גדול מהפוסקים ממשיכים את קביעתה של הגמרא⁹ בנוגע לאיסורי נזיר, כי טעמו של האוכל – אפילו ללא ממשותו הפיזית – נחשב כאכילתו ממש לצורך ההתחייבות באיסור.

ריחא ותנור

נמשיך מכאן אל הדיון ההלכתי בשאלת ריח של איסור שנתערב בהיתר. כפי שהזכרנו לעיל, הריח הוא מושג חמקמק בהקשר ההלכתי¹⁰ והמציאותי כאחד: האם נחשב כנותן טעם? האם ערבוב ריח של תבשיל בשרי בתבשיל חלבי יאסור אותו? יישומם העיקרי של שאלות אלו נוגע לאפייה משותפת או בזה אחר זה בתנורים, בו יש אדי ריח במרחב משותף, היכולים להתערבב בין מאכלים שונים.

בסיסה של שאלה זו מופיע במספר מקומות שונים, ועיקרה הוא במחלוקת בין רב ללוי האם ריחא לאו מילתא הוא:

אמר רב בשר שחוטה שמן שצלאו עם בשר נבילה כחוש
אסור מאי טעמא מפטמי מהדדי ולוי אמר אפילו בשר
שחוטה כחוש שצלאו עם בשר נבילה שמן מותר מאי טעמא
ריחא בעלמא הוא וריחא לאו מילתא היא.¹¹

⁸ תלמוד בבלי ע"ז, סז ע"א.

⁹ תלמוד בבלי פסחים, מד ע"א–מד ע"ב. הגמרא דנה בשאלה האם נזיר יכול לשתות 'משרת ענבים', כלומר מים שהענבים רק הושרו בהם, אך ללא הענבים עצמם. שם נפסק כי מקרה זה נחשב כשתיית יין האסורה לנזיר מפני שהטעם הוא העיקר ולא הימצאותם של הענבים עצמם.

¹⁰ במאמר זה אנו עוסקים בריח אך ורק מזווית איסורי אכילה, אך הוא נידון בהיבטים נוספים, כדוגמת הנאה מריח של עבודה זרה.

¹¹ תלמוד בבלי פסחים, עו ע"ב.

דיוננו בסוגיה נוגע לשאלה האם ניתן לאכול בשר כשר שהתבשל¹² עם בשר טרף. לוי מתיר, מפני ש'ריחא לאו מילתא'. כלומר, ריח איננו 'דבר'. או בניסוח אחר – לריח אין ממשות הלכתית. אך מה המשמעות של קביעה זו? האם מדובר בקביעה למדנית לפיה ריח איננו נחשב כקטגוריה הלכתית הראויה לאסור תבשיל, או שמא מדובר בהשערה מציאותית לגבי השפעת הריח על טעם התבשיל? כמו כן יש להתלבט, האם הריח אוסר משום שהוא מעביר חלקיקי איסור, או משום שהוא אוסר כשלעצמו.¹³

מהלכה לממשות¹⁴

נצלול לסוגייתנו, אל מחלוקת רב ולוי שראינו לעיל – האם ריחא מילתא או לאו מילתא - ומשם אל פסיקתם של רש"י וראשונים נוספים הסוברים כי ריחא לאו מילתא היא.¹⁵ כלומר, באופן עקרוני אין להתחשב בריח מבחינה הלכתית לאסור במידה וערוב של מאכל אחד עם המאכל השני היה אוסר את המאכלים. על אף פסיקה זו, על פי חלק גדול מהראשונים, לכתחילה אין לאפות חלב ובשר יחד משום הריח. מדוע אם כן נפסק כי ריחא לאו מילתא היא?¹⁶ ברקע הדברים יש לזכור גם את השאלה אותה הצבנו בעבר – האם הריח אוסר מפני שהוא מעביר 'חלקיקי ממשות', או

¹² ואין זה המקום להתעסק בשאלת סוגי הבישול השונים.

¹³ את שאלה זו ניתן לשאול כבר על מחלוקת רב ולוי – האם כל אחד מהם סובר כאפשרות אחרת ולכן אוסר או מתיר, או ששניהם סוברים כאחת הסברות וחלוקים הם רק בדיון.

¹⁴ לאור שאלות מקדימות של חלק מהקוראים והיכרות עם קהילת הישיבה, עליי להבהיר כי אין כאן רפנס או התייחסות למושגים לאקאניאניים או פסיכואנליטיים כאלו או אחרים.

¹⁵ מעניין לראות כי דווקא חלק גדול מהגאונים וראשוני הראשונים האשכנזיים פסקו כרב שריחא מילתא, אך מאוחר יותר חל היפוך בעולם הפסיקה ובעקבות רבנו תם השתרשה דווקא פסיקתו של לוי. (להרחבה: תא שמע, 'ריחא מילתא', בתוך: 'סידרא: כתב-עת לחקר ספרות התורה שבעל-פה', תשס"ד, ובמיוחד עמ' 184-185).

על מנת למקד את הטענה ולא להטריח אתמקד מראש בשיטת לוי שלמרביט פוסקי זמננו היא זו שנפסקה להלכה, וראו לדוגמה: פניני הלכה, כשרות ב, כ"ה, י"ד.

¹⁶ ההתמודדות של חלק מהראשונים עם שאלה זו נובעת משיטתו של רבא מפרזיקא, שאסר על אכילת חלב עם דג שנאפה עם בשר (תלמוד בבלי פסחים, עו"ב). התמודדות זו אף היא אינה הכרחית, ורש"י לדוגמה כותב בפשטות כי רבא אסר "משום דקסבר ריחא מילתא היא" (שם, ד"ה 'אסרה רבא').

שמה הוא אוסר בפני עצמו? נתבונן בשני תירוציו של הר"ן המהווים בעיניי כיוונים שונים (ולעיתים משלימים) להתייחסות לנושא:

...דאפשר דמתניתא דרב כהנא ועובדא דביניתא אפילו לוי
מודה בהו משום דכיון שריח הבשר נרגש בהן הטועם אותן
יהא סבור שממשו של בשר נבלע בהם וכי אכיל להו בכוחא
מתחזי כבשר בחלב ומשום הכי אסור מה שאין כן בבשר
שחוטא שצלו עם בשר נבלה שאין ריחה וטעמה של נבלה
נרגש בשחוטא כלל...¹⁷

הר"ן מסביר כי ייתכן שפסיקתם של רב כהנא ושל רבא מפרזיקיא – שמאכל שנצלה בתנור עם בשר אסור לאוכלו עם חלב – מתאימה אפילו לפסיקתו של לוי, שריחא לאו מילתא היא. כיצד? הרי אם ריחא לאו מילתא, איך יש בכוחה לאסור את הפת? הפת נאסרת בכל זאת מפני ש"ריח הבשר נרגש בהם"; ריח הבשר יצר מצב בו האדם האוכל את הלחם מרגיש שהוא אוכל בשר. בהמשך לחלוקה שראינו לעיל, ברור שהר"ן מתייחס כאן אל הריח עצמו היוצר תחושה של 'בשריות', ולא אל חלקיקי איסור שעוברים באמצעותו. מכאן יוצא שעל אף שמבחינה הלכתית הריח אינו קיים, מבחינה ריאלית הוא אכן מורגש בפת. לכן, עלול הטועם לחשוב שבפת יש בשר ממש, ולא רק ריח. נדמה כי לכל מי שאכל בחייו מאכל מעושן יהיה דבר זה פשוט; כיצד ניתן לטעון שריחא לאו מילתא? והרי יש כאן טעם ממשי!

נראה כי הר"ן לא נשאר כבול לעקרונות ההלכתיים התיאורטיים בלבד – שריחא לאו מילתא – כאשר הם מתנגשים עם המציאות, הרי יש לפת ריח של בשר! על אף שריחא לאו מילתא, לא ניתן להתעלם מהטעם המורגש במאכל הנאפה עם הבשר ולכן לכתחילה יש לאסור.

דוגמה נוספת להמחשת עיקרון זה ניתן לראות בדיונו של הרא"ש בנוגע לביטול ברוב:

¹⁷ ר"ן על הרי"ף, חולין, ד"ה 'והא דתני', לב ע"א-לב ע"ב בדפי הרי"ף.

אלא משום דגזירת הכתוב הוא דכתיב אחרי רבים להטות
הלכך חד בתרי בטל ונהפך איסור להיות היתר ומותר לאוכלן
אפילו כולן כאחת.¹⁸

כשהרא"ש דן בשאלת המשמעות של ביטול ברוב, הוא כותב כי אין מדובר בדיני ספיקות (כי אז היה מדובר באיסור דאורייתא, ולחומרא), אלא בגזירת הכתוב מרחיקת לכת באופייה. על פיה האיסור הופך להיתר ממש, לכן במקרה של תערובת של חתיכות בהן מעורבת חתיכת איסור, במידה והוא בטל ניתן לאכול את החתיכות אפילו בבת אחת או כל אחת בנפרד, על אף שיודע שיאכל איסור בוודאות, משום שהאיסור הפך להיתר. על אף פסיקתו החד משמעית בסוגיה זו, כשהוא דן במקרה שהתוסף איסור אל תוך אותה התערובת, הוא פוסק שהאיסור – שלפני רגע התבטל לגמרי והפך היתר – 'חוזר וניעור', כלומר חתיכת האיסור שכבר התבטלה, 'חוזרת לסורה' ומצטרפת אל האיסור החדש שנוסף אליה:

מיהו אם ניתוסף עליו איסור עד שנתרבה על ההיתר מצא מין את מינו וניעור. וכן הדין בכל איסורין שנתבטלו לא מיבעיא מין בשאינו מינו ביתר מששים ואחר כך נתוסף איסור שמצטרף עם הראשון לאסור שהרי נצטרף יחד טעם האיסורין ונותן טעם בהיתר.... כאשר נתערב בו שוב איסור הכיר מין את מינו וניעור מבטולו וניתוסף עליו. והוי כאילו הוכר האיסור.¹⁹

יוצא כי על אף שהאיסור התבטל ממש והפך להיתר, אם הצטרף אל התערובת איסור נוסף הם מצטרפים יחדיו לאסור מחדש את התבטול. אך כיצד תהליך זה של 'התעוררות לחיים' של האיסור הישן מתרחש? הרא"ש מסביר ש'כאילו הוכר האיסור' (ובאיסור ניכר התערובת נאסרת) ולכן נאסר. נראה לי להסביר כי בשלב זה בדיוק מתרחש המעבר בו עסקנו בין העקרונות התיאורטיים של ההלכה לממשות של האוכל; על אף

¹⁸ רא"ש, חולין, פרק גיד הנשה, ס' ל"ז.
¹⁹ שם, המשך הסימן.

שהאיסור 'בוטל' וכבר לא קיים כלל מבחינה הלכתית, שילוב שלו עם איסור נוסף 'נותן טעם בהיכר'. כלומר, כשהאיסור הראשון התבטל, אכן לא היה בו טעם בכלל וכאלו איננו. אך כשהצטרף אליו איסור נוסף, הטעם של שניהם כבר מורגש בתבשיל, ולכן לא ניתן להתעלם מהאיסור הראשון. על אף שמבחינה הלכתית הוא כבר לא קיים, הממשות של הטעם 'מחזירה אותו לחיים' ו'גוברת' על העיקרון ההלכתי שביטל האיסור הראשון.

נסכם את הטענה עד כאן: הבסיס של הלכות תערוכות מורכב מעקרונות הלכתיים יסודיים עליהם נבנה השיג ושיח ההלכתי – ביטול בשישים, ריחא לאו מילתא ועוד. אך לעיתים העקרונות ההלכתיים מתנגשים עם המציאות הפשוטה כפי שאנו תופסים אותה. על אף שנקבע שריח אינו אוסר מבחינה הלכתית, לעיתים הריח מורגש היטב ולא ניתן להתעלם ממנו, לכן הפוסקים נדרשים לבצע התאמות שונות במעבר שבין העקרונות ההלכתיים התיאורטיים אל החוויה הממשית הנוגעת לתערוכות הנמצאות לפנינו.

ממשות לאסתטיקה

תירוצו השני של הר"ן בנוגע ליחס למאכל הנאפה בתנור אחד עם בשר מייצג וקטור הלכתי נוסף:

ועוד שאפשר שחומרא הוא שהחמירו בבשר בחלב יותר משאר איסורין דמשום דלא בדילי אינשי מיניה מפני שכל אחד היתר בפני עצמו החמירו בו יותר משאר איסורין כמו שהחמירו בו שלא להעלותו עם בשר על השלחן משא"כ בשאר איסורים שאם אוכל עם העובד כוכבים על השלחן מעלה עליו יין נסך ושאר איסורים הלכך בפת שאפאה עם הצלי נמי גזרו בו הואיל ויש בו ריח [בשר] שלא לאוכלו בכותח ולא משום דריחא מילתא.²⁰

²⁰ ר"ן על הרי"ף, ד"ה 'זהא דתני', לב ע"א-לב ע"ב בדפי הרי"ף.

בדומה לתירוץ הראשון, נוכחת גם כאן הממשות של הריח²¹ בניגוד לקביעה כי ריחא לאו מילתא. עם זאת, לא נראה כי הטעם שנוצר על ידי הריח הוא המוקד באותו האופן של התירוץ הראשון. הוא מתפקד פה כ'גזירה שמא' – בשר וחלב מותרים כל אחד בנפרד ולכן יש חשש שאנשים לא יתרחקו כנדרש מערבוב בין הדברים. על כן, יש ליצור הרחקות משמעותיות אפילו במקומות בהם האיסור עצמו לא חמור במיוחד. הריח הינו מעין 'סניף' של הטעם, שברור שאינו אסור בפני עצמו אך מהווה הרחקה וגדר שלא יבואו לאכול בשר וחלב יחד.

ננסה לחדד הסבר זה על ידי דוגמה נוספת המובאת בדברי הר"ן עצמו על אתר: "שניים האוכלים על שולחן אחד".²² איסור זה של אכילת בשר וחלב על שולחן אחד נמצא כבר במקורות התנאיים, ונדון בכיוונים שונים עד לאחרוני זמננו. הראשונים תמהים מה פשר איסור זה, הרי מדובר בגזירה לגזירה,²³ ומתרצים זאת באופנים שונים (ודחוקים). ה"ט"ז²⁴ לדוגמה, מפרש בפשטות כי מדובר במקרה מיוחד בו אכן גוזרים גזירה לגזירה ואינו מסביר מדוע. נציע כי דווקא במקרה זה יש מקום לגזירה לגזירה מסיבה מעט אחרת: לא כי יש חשש ממשי לאכילה (או בישול לפי חלק גדול מהשיטות, אפשרות אפילו רחוקה יותר) של בשר וחלב יחדיו, אלא כי יש עניין של 'אסתטיקה הלכתית';²⁵ יהודים לא אוכלים בשר וחלב יחד. אפילו לא באותו השולחן. זה פשוט 'נישט שייך'.

²¹ נראה שגם פה הר"ן ממשיך עם תפיסתו שאיסור ריח נובע מהריח עצמו ולא מממשות האיסור שעוברת אל התבשיל, אך בעיניי בכל אופן זה פחות משנה לעצם הטעם המובא להלן.

²² משנה חולין ח, ב. ובתלמוד בבלי קד ע"א וכן בטור יו"ד, סי' פ"ח.

²³ כמובן שעצם הקושיה נובעת מההנחה כי לא מבצעים גזירה לגזירה בפרוצדורה ההלכתית.

²⁴ ט"ז על שו"ע יו"ד, סי' פ"ח, סע' א'. ד"ה 'שלא יבוא לאכלם יחד'.

²⁵ את הביטוי הכרתי מהרב אורי ליפשיץ שהביאו בשם הרב דרייפוס, והוא מהווה מושג משמעותי ביותר בלימודנו עד כה. נדמה לי שיש לבחון מושג זה אל מול המושג 'אינסטינקט ריטואלי', ועיי' א' סטלמן, 'התרחבות בהלכה כהיתוך אופקים פרשני', (AJS) (Review 28/2 (2005)), עמ' 9. וכן הפנייתו לדבריו של יעקב כ"ץ.

נחזור לתירוצו של הר"ן. על פי דרכנו נראה שאף כאן יש עניין של אסתטיקה הלכתית. אפיית מאכל חלבי כשאדי הבשר עוד בתנור, או אכילת לחם עם ריח בשרי יחד עם מאכל חלבי, אינה מתאימה. לא כך נראה המטבח היהודי ואכילתו של היהודי. אין כאן חשש מממשות האוכל הנמצאת, אלא מדבר אחר, מעט אמורפי יותר. ננסה להמשיך ולהעמיק במושג זה מזוויות שונות.

נעבור עתה לעיסוק בדברי הרי"ף עצמם (עליו מוסבים דברי הר"ן אותם ראינו), המהווים דוגמה נוספת לכיוון השני בדברי הר"ן – האסתטיקה של המטבח היהודי. אף הוא מביא שני תירוצים לפער המתגלה בין שיטת לוי לבין פסיקת רבא מפרזיקא. הוא מוסיף קושיה נוספת על פסיקתו של רבא מפרזיקא אותה ראינו לעיל (שמאכל שנצלה בתנור עם בשר אסור לאוכלו עם חלב). כידוע, במקרה רגיל בו מתערבב איסור והיתר, אם יש בחתיכת האיסור פחות משישים ביחס לתבשיל – האיסור מתבטל והתבשיל מותר. אם כן, כיצד ניתן לומר שהאיסור לא מתבטל במקרה של ריח, והרי ברור שנוכחות האיסור קטנה הרבה יותר? ²⁶ תירוצו הראשון לקושיה זו נוגע לחלוקה פשוטה בין דיעבד ללכתחילה ותודעת גזירה:

אי שרית להו למיכלינהו בכותחא אישתכח כמאן דשרי
לאטוויי בשר שחוטה בהדי בשר נבלה לכתחלה ולוי לא קא
שרי הכין אלא דיעבד דהא לוי שצלאו קאמר ולא אמר צולין
לכתחלה.²⁷

הוא מדייק משיטת לוי ש'צלאו' היא לשון דיעבדית, בניגוד ל'צולין'. לכן, על פי הסברו, אפילו ללוי מדובר בשיטה שהיא כולה בדיעבד. לכתחילה יש גזירה על מנת שלא יבואו לבשל בשר כשר עם בשר טרף. לדרכנו, גם כאן אין גזירה קלאסית (כי הרי על פי הרי"ף עצמו הריח הבלוע פחות בהרבה מחתיכת איסור הבטילה בשישים), אלא הפרדה שהיא כמעט אינטואיטיבית באסתטיקה של המטבח היהודי הדואג להפרדת בשר

²⁶ ומכאן ברור שלשיטתו של הרי"ף הבעיה בריח היא במעבר חלקיקי האיסור אל התבשיל השני.

²⁷ רי"ף, חולין, ל"ב ע"ב.

וחלב. אולי ניתן אף לומר שככל שהאיסור קל יותר יש להרחיק אפילו יותר, על מנת שהגבולות לא ייטשטשו.

תירוצו השני של הרי"ף נע אף הוא באפיק זה:

ועוד דהאי פת שאפאה עם הצלי כיון דשריא בלחוד בלא
כותחא הויא לה כדבר שיש לו מתירין (ביצה דף ג ע"ב) וכל
דבר שיש לו מתירין אפילו באלף לא בטיל וכל דבר שהוא
אחד באלף בריחא בעלמא הוא ואפ"ה באלף לא בטיל הואיל
ויש לו מתירין והאי פת נמי הכין הוא ולא משום דסבירא לן
כרב.²⁸

באופן מעט פתלתל הרי"ף מסביר את המקרה של לחם שנאפה עם בשר כמקרה שיש לו מתירין.²⁹ כפי שראינו³⁰ בנוגע לשאלת מה גורם לריח לאסור, סובר הרי"ף כי הבעיה בריח היא בעצם מעבר חלקיקי האיסור מהתבשיל המקורי. לכן, לאחר שעבר מעט מהאיסור אל הפת, עצם העובדה שניתן לאכול עם המאכל החלבי לחם אחר שאינו נאפה עם הבשר הופך את הלחם ה'בשרי' לאסור בגלל מעט הממשות של הבשר שיש בו. וכידוע: "דבר שיש לו מתירין, אפילו באלף לא בטיל".³¹ בגלל הממשות של חלקיקי הבשר הנמצאים בפת לא ניתן להתיר לאוכלו עם חלב כלל. עצם האפשרות של אכילת הבשר עם פת שאין בה ממשות בשרית כלל, אוסרת את הפת בה יש ממשות בשרית.³²

העובדה שלפי הרי"ף עצם איסור ריחא נובע לא מהריח עצמו אלא מחלקיקי האיסור המועברים באמצעותו אל התבשיל השני ומתערבבים בו, אינה מספיקה על מנת לאסור לכתחילה את הפת. ואכן, זוהי קושייתו של הר"ן על הסבר זה. לכן, נראה להסביר שלא מדובר באיסור תערובות רגיל (כי במצב זה היה בטל בשישים בכל מקרה) אלא במצב שונה. על

²⁸ שם.

²⁹ יש לו מתירין' היא קביעה הלכתית על פיה דבר שניתן להתיר את שימושו באופן כלשהו, ייאסר לגמרי עד להתרתו. טור יו"ד, סי' ק"ב.

³⁰ ועי' הערה 26.

³¹ תלמוד בבלי, ביצה ג ע"ב.

³² ואכמ"ל בעצם חידושו של הרי"ף בהגדרת מקרה זה כדבר שיש לו מתירין.

אף הקביעה כי 'ריחא לאו מילתא', יש להתייחס בכל זאת אל מעט הממשות שבכל זאת נמצאת בתבשיל ולהרחיק ככל הניתן מאכילתו עם החלב. עצם האפשרות לאכול לחם שאין בו ממשות בשרית כלל, הופך את אכילת הלחם ה'כמעט בשרית' ללא מתאימה ואף אסורה.

גם כאן, בדומה לאיסור אכילה על שולחן אחד אותו ראינו לעיל, נראה שיש חומרה מרחיקת לכת – אולי דווקא בגלל קלות הדין עצמו – כדי ליצור מצב בו בשר וחלב לא נמצאים באותו אזור כלל. אם יש אפשרות לאכול את החלב עם פת אחרת – ההלכה מבצרת את ההפרדה ככל הניתן.

נסיים את עיוננו בתשובתו של הרב עובדיה העוסקת בסוגיה זו ולענ"ד ממשיכה את הכיוונים שראינו בדברי הרי"ף והר"ן. הרב עובדיה נשאל האם ניתן לאפות בתנור מאכל חלבי לאחר אפיית מאכל בשרי (במגש אחר). לאחר סיבות רבות להקל, התשובה משנה כיוון:

...ומ"מ לכתחלה נראה ודאי שיש להחמיר שלא לבשל בקדירה מגולה תבשיל לח אפילו אחר מעת לעת, ורק באוכלין כגון אפיית עוגות - גבינה לאחר צליית בשר, יש לצרף דעת הסוברים שאין דין זיעה באוכלין, ולכן יש להתיר: לאחר מעת לעת מצליית הבשר, ובמגש המיוחד למאכלי חלב, ובתנאי שייסקו את התנור לפני האפיה כשליש שעה, באופן שחום התנור יסלק כליל את הזיעה המועטת במדה שישנה בתנור...³³

יש כאן חומרא גדולה: אסור לכתחילה לאפות בתנור מאכל חלבי לאחר מאכל בשרי (או להפך) אפילו לאחר עשרים וארבע שעות (אם נאפה ללא מכסה), ובמידה וצריך בכל זאת – יש להסיק את התנור בחום גבוה לפרק זמן קצר. במילים אחרות, בעצם לא ניתן להתיר את התנור לכתחילה אלא במעשה המפריד באופן ברור בין שני התבשילים, הגעלה של התנור במובן מסוים. לעומת זאת, בדיעבד, יהיה מותר אפילו בתבשילים בשריים וחלביים לחים (שחמורים מפני שמעלים יותר אדים מתבשילים יבשים)

³³ יביע אומר, יר"ד, חלק ה', סימן ד'.

שנאפו אחד אחר השני בתוך עשרים וארבע שעות. לא זו אף זו, הרב עובדיה כותב כי אין למחות בפני המקילים, מפני שיש להם על מי שיסמכו. יוצא כי בפסיקה זו הוא מייצר הפרדה גדולה מאוד בין מצבי הלכתחילה ומצבי הדיעבד בסוגיות שלנו.

בעיניי,³⁴ מסתבר כי מדובר לא בפסיקה פורמליסטית בלבד, אלא גם בשיקולי פסיקה רחבים יותר הרואים באסתטיקה הלכתית ובביצור ההפרדה בין בשר לחלב חשיבות גדולה. מדברי הרב עובדיה עולה כי יש להפריד באופן מוחלט בין בשר וחלב, וניתן להתירו רק על ידי מעשה הכשרה, אקט שהוא דתי במהותו (גם אם מתבטא באופן מעשי – חימום התנור) הנועד להפריד בין הדברים. בתורת שמא נוכל להציע כי ההפרדה היא קודם כל בשביל האדם, ולא בשביל התנור...

סיכום

דרך סוגיית ריחא ניסינו לעמוד על שני היבטי פסיקה משמעותיים, על אף שאינם כלולים באופן מפורש בפורמליסטיקה ההלכתית. עקרונות אלו – היחס לממשות האוכל והאסתטיקה ההלכתית – מהווים עקרונות משמעותיים בעיניי לא רק בסוגיה זו, אלא פרושים לאורך סוגיות רבות של איסור והיתר. שיקולים אלו מהווים קומה נוספת על גבי העקרונות ההלכתיים התיאורטיים, ולעיתים אף סותרים אותם. העובדה שמדובר בשיקולי 'מטא' ולא בהיצמדות אל החוק היבש בלבד, ממצב אותם בקומה אחרת. כחלק מהיותם שיקולים מסדר שני, פעמים רבות הם יגיעו כשלב נוסף, 'לכתחילאי', על גבי העקרונות ההלכתיים הבסיסיים, שיתבטאו בקומת הדיעבד ההלכתית.

במובנים רבים, עקרונות אלו לא ייחודיים כלל לעולם האיסור וההיתר; הם משקפים תוצר טבעי של מפגש החוק, בצורתו הטהורה, עם המציאות עצמה. עם זאת, בכל שדה הלכתי, מעבר זה – בין ההלכה למציאות – יתרחש באופן מעט שונה. נראה עתה איך הם עובדים במקרה דנן.

³⁴ ואף כאן אני נתלה בפרשנותו של הרב אורי לתשובה זו.

ההיבט הראשון, היחס לריאליות של האוכל, מאפשר גמישות של ההלכה ביחס למציאות. החוק במהותו חייב להגדיר את הדבר אליו הוא מתייחס, ומטבע הדברים המציאות לא תמיד מתיישרת עם ההגדרות. על כן, יש לאפשר לחוק להתעצב גם ביחס אליה. באופן פשוט, ההגדרה ההלכתית היא שריחא לאו מילתא, ולכן מבחינת החוק היבש אין סיבה כלל לאסור אותו.³⁵ עם זאת, הפוסקים מוצאים דרכים שונות להתייחס אל הריחא הריאלי שנמצא או לא נמצא בתבשיל. אולי יש להוסיף להיבט זה הסבר נוסף: ייתכן כי ברקע הדברים עומד החשש כי בעצם אכילת דבר האסור יש פגם אינהרנטי הפוגע ביהודי,³⁶ לכן אפילו אם הדבר מותר לאכילה ברמה ההלכתית, יש להתרחק ממנו ככל האפשר: "ישנה רגישות יוצאת דופן ליהודי בכל הקשור לקדושת גופו ולמאכלים שמכניס לפיו".³⁷

הנקודה השנייה – האסתטיקה ההלכתית – אף היא רלוונטית לנושאים הלכתיים רבים. ייתכן כי תפיסה זו קשורה להבנה כי ההלכה עוסקת גם בעיצוב המרחב. אם כך, הפרויקט החז"לי המבצר את ההפרדה בין בשר לבין חלב לא יכול להישאר רק בצלחת, אלא יעבור באופן טבעי כמעט אל מרחבים אחרים בהם לאוכל יש מקום בחיינו: למטבח, לשולחן, לתנור ולמיקרוגל. גם כאן, החומרא לא תהיה כאשר חתיכה ממשית של בשר תתערבב (כי ברור שזה אסור, וניתן להוציא אותה, או לאסור בגללה, או שהיא מתערבבת ונעלמת מהעין), אלא דווקא במרחב הנראות – כשיש רק ריח של בשר, או כששני היסודות נמצאים על שולחן אחד.

³⁵ דוגמה מעניינת לפסיקה כזו ניתן לראות בעמדתו של הרב שמואל טל בנושא, שנראה שסובר כי אכן גם לכתחילה היה ראוי לפסוק שריחא לאו מילתא ואין להתחשב בו כלל, אם כי לא פוסק כן הלכה למעשה (ועיי' – טל חיים, בשר בחלב ותערובות א, סימן ז', עמ' 125-127).

³⁶ כמובן שהיבטים אלו נוגעים בעיקר לחשש מאכילת טריפה ונבילה, אך בכל זאת ייתכן שמרחף החשש כי בעצם אכילת דברים האסורים מן התורה יש פגם, אפילו רק בערבוב שבין בשר וחלב. דוגמה לכך ניתן לראות בפסיקתו של המהר"מ מרוטנבורג – בית יוסף, או"ח קע"ג, ג.

³⁷ הרב יאיר דרייפוס, 'שפה הלכתית חדשה-עתיקה', בתוך: קונטרס מ', ישיבת שיח יצחק, עמ' 16.

נסכם כי ההלכה מייצרת שתי רמות של התייחסות אל סוגיות הערובות בין הבשר והחלב: ההתייחסות הלכתחילאית מייצרת הפרדה כמעט מוחלטת מתוך דאגה למרחב ול'נראות' והחשש מחתיכות האיסור הממשיות המתערבבות על אף הגדרים ההלכתיים. הרמה השנייה, הדיעבדית, מקילה הרבה יותר, ומסתפקת בגדרים ההלכתיים הבסיסיים.